

प्रकरण - सहावे

संशोधन अहवालाचा सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी

६.१ सारांश (ABSTRACT)

६.१.१ प्रास्ताविक

आपला देश १९४७ साली स्वतंत्र झाला, राजकीय गुलामगिरी संपली परंतु ब्रिटीशांच्या राजवटीत देश दरिद्री झाला व त्याचे परिणाम आजही देशात दिसून येत आहेत. त्यातील महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे निरक्षरता आणि दारिद्र्य. समाजातील निरक्षरच नेहमी दरिद्री, शोषित, पीडित, उपेक्षित राहतात म्हणून लेनिन म्हणत असे "निरक्षर व अज्ञानी लोकांना राजकारण व सत्तेच्या बाहेर ठेवले पाहिजे."

देशाच्या विकासातील सर्वात महत्त्वाची अडचण म्हणजे "निरक्षरता". सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या ८४.३९ कोटी असून देशातील साक्षरतेचे प्रमाण ५२.११ टक्के इतके आहे, राहिलेले सर्व निरक्षर आहेत त्यात स्त्री निरक्षरांचे प्रमाण जास्त आहे. अनेक सामाजिक दुखण्याचे मुळ निरक्षरतेत आहे. या दृष्टीकोनातून "साक्षरता प्रसार" ही काळाची गरज आहे. त्यातून जनसामान्यांना मुक्त केले जाणार आहे. आपल्या देशात १९८६ साली "राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण" जाहीर झाले. त्यात संपूर्ण देशाने निरक्षरतेचे समूळ उच्चाटन केले पाहिजे असे म्हटले आहे. १५ ते ३५ वयोगटातील निरक्षरांना साक्षर करण्यासाठी कटिबद्ध होण्यासाठी सन १९८८ साली केंद्र शासनाने "राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण मिशनची" स्थापना केली असून देशाच्या विविध भागात संपूर्ण साक्षरता अभियान सुरु

करण्यात आले. यात "जिल्हा" हा घटक मानण्यात आला. अभियानाच्या यशस्वीतेसाठी त्या त्या स्तरावर समिती कठित करून त्या स्तरावरील लोकप्रतिनिधी, प्रशासकीय अधिकारी, शिक्षक, प्राध्यापक, पत्रकार, समाजसेवी संघटना, महिला मंडळे याचा समावेश केलेला आहे.

सोलापूर शहरामध्ये साक्षरता अभियानाचा प्रारंभ दिनांक ८ सप्टेंबर १९९५ रोजी झाला. त्यात प्रथम निरक्षरांचे सर्व्हेक्षण करण्यात आले. साक्षरता अभियानांतर्गत सुरु होणा-या वर्गांना निरक्षरांचा प्रतिसाद मिळावा यासाठी ठिकठिकाणी विविध प्रकारचे उपक्रम राबवून वातावरण निर्मिती करण्यात आली. कलाजड्याचे कार्यक्रम सादर करण्यात आले. ठिकठिकाणी साक्षरतेचे महत्त्व विशद करणा-या ओळी लिहिणे, भित्तीपत्रिका लावणे, गीते, नकला, एकांकिका आदींचा समावेश असलेल्या अक्षर सुगंध या पुस्तकांच्या प्रती वाटणे आदी प्रकारचे उपक्रम करण्यात आले. सन १९९६ च्या गणेशोत्सवामध्ये साक्षरतेवर आधारित देखावे सादर करण्यात आले. दीपावलीमध्ये घरावर लावण्यात येणा-या आकाश दिव्यांवर साक्षरतेचे संदेश लिहिण्याचे आवाहन केले होते त्यानुसार अक्षर दीपावली साजरी करण्यात आली.

शिक्षकांना मार्गदर्शकांमार्फत प्रशिक्षण देण्यात आले. प्रशिक्षणानंतर प्रत्यक्ष साक्षरतावर्गाची सुरुवात झाली. दहा निरक्षरांचा एक वर्ग याप्रमाणे वर्ग सुरु करण्यात आले. या अभियानाची जबाबदारी प्रामुख्याने प्राथमिक शिक्षकांवर टाकलेली आहे. त्यामुळे शिक्षकांना स्वतःची शाळा, शाळेचे कामकाज, वैयक्तिक कामे सांभाळून प्रत्यक्ष साक्षरता वर्ग घेताना त्यांना कोणत्या अडचणी आल्या याचा संशोधनेने या संशोधनात आढावा घेतलेला आहे.

६. १. २ संशोधन अभ्यासाची गरज (NEED OF THE RESEARCH)

सोलापूर शहर साक्षरता अभियान राबविताना या साक्षरता चळवळीचा भार शासनाने प्रामुख्याने प्राथमिक शिक्षकांवर सोपविलेला आहे. संशोधिका स्वतः एक मुख्याध्यापिका व साक्षरता अभियानाच्या वार्डप्रमुख असल्याने या अभियानात सहभागी होताना ब-याच वैयक्तिक कामावर, शालेय कामावर, व्यावसायिक कामावर परिणाम होताना दिसून आला. याशिवाय ब-याच अडचणी या अभियानात काम करत असताना निर्दर्शनास आल्या म्हणून संशोधिकेने या संशोधनाव्दारे शिक्षकांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात व अध्यापनात कोणत्या समस्या आल्या याची माहिती करून घेण्यासाठी सदरहू समस्येची निवड केली आहे.

६. १. ३ संशोधन अभ्यासाचे महत्त्व (IMPORTANCE)

सदरहू संशोधन सोलापूर शहरापुरते मर्यादित आहे. यात शिक्षकांवर हे काम सोपविल्याने त्यांना कोणत्या अडचणी आल्या याचा विचार केलेला आहे. त्याबरोबर साक्षरता अभियान कार्यात निरक्षरांचा सहभाग घेण्यासाठी शिक्षकांनी कोणकोणते प्रयत्न केले त्यांना कोणत्या उणीवा या अभियानात सदर कार्य प्रत्यक्ष राबविताना दिसून आल्या, साक्षरता अभियानासंबंधी निरक्षरांची मते काय आहेत, वर्गात निरक्षर न येण्याची प्रमुख कारणे कोणती याचा अभ्यास केल्याने यापुढे अशा प्रकारचे अभियान राबविताना कोणत्या सुधारणा करण्यात येण्यासारख्या आहेत याचा विचार करण्याकरिता उपयोग होईल.

राज्य पातळीवर संशोधन करण्याकरिता विशिष्ट क्षेत्रांतील तज्ज्ञ व्यक्तीना, सामाजिक संस्थाना, स्वयंसेवी संघटना यांना होणार आहे. याशिवाय निरक्षर व्यक्तीस याचा जास्त फायदा होणार आहे.

६. १. ४ संशोधन समस्येचे शीर्षक & (STATEMENT OF PROBLEM)

"सोलापूर शहर साक्षरता अभियानात शिक्षकांना सदर कार्य करताना येणा-या समस्यांचा अभ्यास करून त्यावर उपाय सुचविणे. "

६. १. ५ महत्वाच्या संज्ञांच्या व्याख्या (OPERATIONAL DEFINITIONS)

सोलापूर शहर

सोलापूर महानगरपालिकेच्या हद्दित येणारा भाग.

साक्षरता अभियान

महाराष्ट्र शासनाने सन १९९६-९७ हे वर्ष साक्षरता वर्ष म्हणून घोषित केले. संपूर्ण जिल्हास्तरावर ही योजना राबविण्यासाठी जो आराखडा तयार केला आहे तो आराखडा म्हणजे "साक्षरता अभियान".

०१ ते ०३ विभाग

सोलापूर शहरात एकूण ८७ वार्डस असून त्या वार्डांची विभागणी ०१ ते १० विभागात केलेली आहे त्यापैकी ०१ ते ०३ विभागाचा विचार संशोधनात केलेला आहे.

शिक्षक

साक्षरता अभियानात प्रत्यक्ष काम स्वीकारलेले शिक्षक.

निरक्षर

ज्यांना लिहिता-वाचता येत नाही अशा १५ ते ३५ वयोगटातील व्यक्ती.

६. १. ६ संशोधनाची उद्दिष्टे (OBJECTIVES OF THE RESEARCH)

संशोधकेने या अभ्यासाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे निश्चित केलेली होती.

- अ] साक्षरता अभियानाचे कार्य करतांना शिक्षकांना येणा-या वैयक्तिक अडचणींचा अभ्यास करणे.
- ब] शिक्षकांच्या व्यावसायिक अडचणींचा अभ्यास करणे.
- क] प्रत्यक्ष साक्षरता अभियानांतर्गत कार्य करतांना येणा-या अडचणींचा अभ्यास करणे.
- ड] या कार्यात येणा-या अडचणीवर उपाय सुचविणे.

६. १. ७ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा(SCOPE AND LIMITATIONS OF THE RESEARCH)

या संशोधनाचा उपयोग राज्य सरकार, जिल्हा, तालुका स्तरावर प्रौढ शिक्षण वर्ग चालविताना होणार आहे. प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमाचे स्वरूप ठरविताना होणार आहे. बहुजन समाजाची ही माहिम असल्याने तिचे नियोजन व आखणी दर्जेदार करून यशस्वी अंमलबजावणीसाठी काही उपाय यात सांगितले आहेत.

संशोधिकेने या संशोधनात सोलापूर शहराचे साक्षरता अभियानाच्या सोयीसाठी केलेल्या दहा विभागापैकी पहिल्या तीन विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांना या अभियानांतर्गत कार्य करतांना आलेल्या अडचणींचा अभ्यास केलेला आहे, त्यापुरतेच हे संशोधन कार्य मर्यादित आहे.

६. १. ८ संबंधित संशोधनाचे समीक्षण (REVIEW OF RELATED RESEARCH)

या संशोधनात पुढीलप्रमाणे संबंधित पूर्व संशोधनाचा अभ्यास करून समीक्षण केले आहे.

- क] प्रौढ शिक्षणाच्या प्रेरणेच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- ख] महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम, समाज शिक्षण संशोधनाचे सत्र यांचे मूल्यमापन करणे.
- ग] अनौपचारिक प्रौढ शिक्षण केंद्रावरील प्रशासन, पर्यवेक्षण व देखरेख यांचे व १५ ते ३५ वयोगट असणा-या प्रौढ शिक्षणा-यांचे मूल्यमापन करणे.

६. १. ९ संशोधन पध्दती व साधने (METHOD AND TOOLS)

पध्दती (METHODOLOGY)

संशोधनाचे स्वरूप, उद्दिष्टे व दृष्टीकोन लक्षात घेऊन सदरहू संशोधनासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

नमुना निवड (SAMPLING)

संशोधिकेने या संशोधनात सोलापूर शहराचे साक्षरता अभियानासाठी केलेल्या एकूण दहा विभागातील पहिल्या तीन विभागामधील प्राथमिक शाळांमधील साक्षरता अभियानात कार्य करणा-या शिक्षकांची निवड केलेली आहे त्यामुळे नमुना गट निवडण्यात आलेला नाही.

संशोधन साधने व तंत्रे (TECHNIQUE)

संशोधन अभ्यासाचे स्वरूप व उद्दिष्ट विचारात घेऊन संशोधिकेने प्रश्नावली, मुलाखत व निरीक्षण या संशोधन साधनांची निवड केलेली आहे.

प्रश्नावली (QUESTIONNAIRE)

या संशोधनात पहिल्या तीन विभागातील प्राथमिक शाळेतील साक्षरता अभियानात कार्य करणा-या शिक्षकांचा समावेश करण्यात आला आहे त्यामुळे त्या सर्वच शिक्षकांकडून प्रश्नावलीद्वारा माहिती गोळा करण्यात आलेली आहे.

प्रश्नावली या साधनाद्वारे संशोधन उद्दिष्टांना अनुसरून खालील प्रमाणे माहिती गोळा करण्यात आली.

- अ] शिक्षकांना येणा-या वैयक्तिक अडचणींचा अभ्यास.
- ब] शिक्षकांच्या व्यावसायिक अडचणींचा अभ्यास.
- क] प्रत्यक्ष कार्य करताना आलेल्या अडचणींचा अभ्यास.

याशिवाय साक्षरता अभियानासंबंधीची निरक्षरांची मते ही देखील घेण्यात आलेली आहेत.

मुलाखत व निरीक्षण (INTERVIEW AND OBSERVATION)

संशोधकाने पहिल्या तीन विभागात काम केलेल्या शिक्षकांपैकी वार्डप्रमुख व तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून काम केलेल्या शिक्षकांची मुलाखतीसाठी निवड केलेली होती.

पहिल्या तीन विभागातील एकूण पंधरा साक्षरता वर्गाची निरीक्षणासाठी निवड केली होती.

निरीक्षणात खालील बाबींचे निरीक्षण करण्यात आले आहे.

- १] साक्षरता वर्गाचे ठिकाणी सर्व सोयीसुविधा उपलब्ध आहेत का ?
- २] साक्षरता साहित्य सर्वांकडे उपलब्ध आहे का ?
- ३] निरक्षरांची वर्गातील उपस्थितीची स्थिती.
- ४] निरक्षरांची नियमित उपस्थितीपत्रक भरले जाते का ?
- ५] शैक्षणिक साहित्याचा वापर होतो किंवा नाही.
- ६] स्वयंसेवकांचे प्रशिक्षण झालेले आहे का ?
- ७] निरक्षरांचे थोडक्यात मूल्यमापन.

संशोधकाने वर्गास भेटी देऊन या बाबींचे निरीक्षण केले.

६.१.१० संख्याशास्त्राचा उपयोग

संशोधन साधनाद्वारा जमा केलेल्या माहितीचा उपयोग करण्यासाठी शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय मापनाचा वापर केला आहे. संशोधनाच्या प्रश्नावली, मुलाखत आणि निरीक्षण या साधनाद्वारे माहिती संकलित करून त्या माहितीचे विश्लेषण केले आहे. संकलित सांख्यिकी माहिती व तिचे विश्लेषण यावर आधारित निष्कर्ष व शिफारशी पुढीलप्रमाणे दिलेल्या आहेत.

६.२ संशोधनाचे निष्कर्ष (CONCLUSIONS)

या संशोधनासाठी प्रश्नावली, मुलाखत आणि निरीक्षण या साधनांद्वारा प्राप्त झालेल्या माहितीचे विश्लेषण करून संशोधनाच्या उद्दिष्टानुसार पुढील प्रमाणे निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत.

- १] अ] निरक्षरांचा सर्व्हे करताना गलिच्छ वस्त्या व वाड्यातून फिरावे लागले असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २५.८९ टक्के आहे. सर्व्हे करताना गलिच्छ वस्त्या व वाड्यातून फिरावे लागले नाही असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ७४.११ टक्के आहे.
- ब] निरक्षरांच्या भेटीकरीता अनेक वेळा घरी जावे लागले असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ३४.८२ टक्के आहे तर एकदाच गेल्यानंतर भेट झाली असे म्हणणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ६५.१८ टक्के आहे.
- क] निरक्षरांच्या सर्व्हेक्षणाच्या वेळी भाषिक अडचण आली असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३२.१४ टक्के आहे तर भाषिक समस्येची अडचण निर्माण झाली नाही म्हणणारे शिक्षक ६७.८६ टक्के आहेत.
- ड] निरक्षरांच्या सर्व्हेक्षणाला गेल्यानंतर या वयात शिकून काय करायचे ? शिकल्यानंतर काही सोयी सवलती, नोकरी देणार का ? अशा प्रकारचे प्रश्न विचारले असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ६६.९६ टक्के आहे. तर अशा प्रकारचे प्रश्न विचारले नाहीत असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३३.०४ टक्के आहे.

इ] आर्थिक परिस्थिती बिकट असल्यामुळे लोक सकाळी उठून कामास जात असल्यामुळे भेट्टी घेणे लवकर जमले नाही असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ८६. ६१ टक्के आहे. अशा प्रकारची अडचण आली नाही असे सांगणारे प्रतिसादक १३. ३९ टक्के आहेत.

२] निरक्षरांचे सर्वेक्षण करताना वार्डितील नगरसेवकांची मदत मिळाली असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ५३. ५७ टक्के आहे तर नगरसेवकांचा प्रतिसाद मिळाला नाही असे सांगणारे प्रतिसादक ४६. ४३ टक्के आहेत. मुलाखतीवरूनही नगरसेवकांचा अत्यल्प प्रतिसाद मिळाला असे सांगण्यात आले.

३] निरक्षर सर्वेक्षण करताना वार्डितील स्वयंसेवी संघटना / मंडळे यांचे सहकार्य मिळाले असे म्हणणारे प्रतिसादक ५४. ४६ टक्के आहेत तर असे सहकार्य मिळाले नाही म्हणणारे प्रतिसादक ४५. ५४ टक्के आहेत.

४] वार्डनिहाय साक्षरता अभियान समिती गठित केली होती असे म्हणणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ५९. ८२ टक्के आहे तर वार्डनिहाय समिती गठित केली नव्हती असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ३४. ८२ टक्के आहे. कोणत्याही प्रकारचे उत्तर न दिलेले ५. ३६ टक्के प्रतिसादक आहेत.

५] साक्षरता अभियानात जनजागृतीसाठी खालील प्रमाणे प्रयत्न केले.

अ] शालेय विद्यार्थ्यांना घेऊन वार्डिंतून दिंडी काढली असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ७६. ७९ टक्के आहे तर अशा प्रकारची दिंडी काढली नाही असे म्हणणारे २३. २१ टक्के प्रतिसादक आहेत.

- ब] कलाजध्यात्कारे मनोरंजनात्मक कार्यक्रम सादर केले असे सांगणारे प्रतिसादक ६१.६१ टक्के आहेत. या प्रकारचे कार्यक्रम केले नाहीत असे म्हणणारे प्रतिसादक ३८.३९ टक्के आहेत.
- क] निरक्षरांना एकत्रित आणून त्यांच्यात अभियानासंबंधी जागृती निर्माण व्हावी याकरिता हळदी-कुंकू, पान-सुपारी यासारखे कार्यक्रम केले असे सांगणारे शिक्षक ५६.२५ टक्के आहेत तर असे कार्यक्रम केले नाहीत असे म्हणणारे ४३.७५ टक्के शिक्षक आहेत.
- ड] विद्यार्थ्यांच्या मदतीने निरक्षर पालकांच्या भेटी घेतल्या असे सांगणारे शिक्षक ७५.०० टक्के आहेत तर अशा पध्दतीने भेटी घेतल्या नाहीत असे म्हणणारे प्रतिसादक २५.०० टक्के आहेत.
- इ] शिक्षक-पालक मेळावा आयोजित करून साक्षरतेचे महत्त्व पटवून देणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३८.३९ टक्के आहे. अशा पध्दतीने मेळावा आयोजित केला नाही असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ६१.६१ टक्के आहे.
- ६] कलाजध्या निर्मिती केलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ६६.९६ टक्के आहे. कलाजध्या निर्मिती केली नव्हती अशा शिक्षकांचे प्रमाण २६.७९ टक्के आहे तर कोणताही प्रतिसाद न देणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ६.२५ टक्के आहे.
- ७] कलाजध्या घेऊन वाडतून कार्यक्रम सादर करताना आलेल्या अडचणी.
- अ] जागेची व वीजेची अडचण भासणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ६५.१८ टक्के आहे. जागेची व वीजेची अडचण आली नाही म्हणणारे ३४.८२ टक्के प्रतिसादक आहेत.

- ७] ब] कलाजड्या कार्यक्रम पहाण्यासाठी निरक्षर मोठ्या संख्येने उपस्थित राहात नव्हते असे म्हणणारे ८६.६१ टक्के शिक्षक आहेत. अशा कार्यक्रमास निरक्षर उपस्थित होते असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १३.३९ टक्के आहे.
- ८] वातावरण निर्मितीसाठी केलेल्या कार्यक्रमांना लोकांचा उत्फूर्त प्रतिसाद मिळाला म्हणणारे ७४.११ टक्के शिक्षक आहेत तर अशा प्रकारे उत्फूर्त प्रतिसाद मिळाला नाही असे सांगणारे २५ टक्के शिक्षक आहेत. कोणताही प्रतिसाद न देणारे ०.८९ टक्के शिक्षक आहेत.
- ९] शिक्षकांना दिलेले प्रशिक्षण कालावधी पुरेसे आहे म्हणणारे ७१.४३ टक्के प्रतिसादक आहेत तर शिक्षकांना दिलेले प्रशिक्षण कालावधी पुरेसा नाही म्हणणारे २६.७९ टक्के शिक्षक आहेत आणि प्रतिसाद न देणारे १.७८ टक्के शिक्षक आहेत.
- १०] प्रशिक्षण स्थळावरच जेवणाची सोय केली होती असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ६४.२९ टक्के आहे. जेवणाची सोय केलेली नव्हती असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३३.०४ टक्के आहे. कोणताही प्रतिसाद न देणारे २.६७ टक्के शिक्षक आहेत.
- ११] प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहण्यासंबंधी शाळेतून सवलत मिळालेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ८०.३६ टक्के आहे. प्रशिक्षणास जाण्यासंबंधी शाळेतून सवलत मिळाली नाही अशा शिक्षकांचे प्रमाण १९.६४ टक्के आहे.
- १२] साक्षरता अभियानात काम करण्यासाठी शाळेतून सहकार्य मिळालेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ८६.६१ टक्के आहे. शाळेतून सहकार्य न मिळालेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ५.३६ टक्के आहे. शाळेतून सहकार्य मिळाले किंवा नाही यासंबंधी कोणताही प्रतिसाद न देणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ८.०३ टक्के आहे.

- १३] साक्षरता अभियानात स्वेच्छेने भाग घेतलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ८३.२३ टक्के आहे तर काम दिलेले आहे म्हणून काम करणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १२.५० टक्के आहे. तर कोणताही प्रतिसादन देणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३.५७ टक्के आहे. शिक्षकांच्या मुलाखतीवरूनही असे दिसून आले की, वार्डप्रमुख व तज्ज्ञ मार्गदर्शक स्वेच्छेने काम करीत आहेत.
- १४] साक्षरता अभियानात एकूण पहिल्या तीन विभागातून ११२ प्रतिसादकांनी मिळून ३१४० निरक्षरांची साक्षरता अभियानाकरिता निवड केलेली आहे. त्या तीन विभागातील एकूण निरक्षर संख्या २१६७ इतकी आहे.
- १५] साक्षरता वर्ग शाळेत चालविणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३५.७१ टक्के आहे. घरात वर्ग घेणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ४४.६४ टक्के आहे. समाजमंदिरात वर्ग घेणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १७.८६ टक्के आहे, पडवीत वर्ग चालविणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १.७ टक्के आहे. निरीक्षणावरून शाळेत व घरात वर्ग घेणा-यांचे प्रमाण जास्त आहे असे आढळले. वर्गासाठी
- १६] असणा-या सुविधा त्या ठिकाणी ब-याच प्रमाणात होत्या.
- १६] संख्याकाळी साक्षरतेचे वर्ग घेणारे शिक्षक ८०.३६ टक्के आहेत, दुपारी वर्ग चालविणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १७.८६ टक्के आहे. जमेल तसे वर्ग घेतले असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १.७८ टक्के आहे. निरीक्षणावरून संख्याकाळीच वर्ग चालविणा-या शिक्षकांचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून आले.

- १७] निरक्षर नियमित साक्षरता वर्गसि उपस्थित राहतात असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ३८. ३९ टक्के आहे तर नियमित वर्गसि उपस्थित राहतात नाहीत असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ६१. ६१ टक्के आहे. निरीक्षणावरूनही निरक्षरांची अनियमितताच दिसून आली.
- १८] निरक्षर वेळेवर साक्षरता वर्गसि उपस्थित राहतात असे म्हणणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ४०. १८ टक्के आहे तर निरक्षर वर्गसि वेळेवर येत नाहीत असे सांगणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ५०. ०४ टक्के आहे. कोणताही प्रतिसाद न देणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १. ७८ टक्के आहे.
- १९] निरक्षर स्वेच्छेने साक्षरता वर्गसि येतात असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ४०. १८ टक्के आहे. निरक्षर स्वेच्छेने साक्षरता वर्गसि येत नाहीत असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ५५. ३६ टक्के आहे तर निरक्षर स्वेच्छेने उपस्थित राहतात किंवा नाही याबाबत कोणताही प्रतिसाद न देणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ४. ४६ टक्के आहे.
- २०] निरक्षरांना शिकण्यात आनंद वाटावा म्हणून केलेले प्रयत्न -
- अ] निरक्षरांना त्यांच्यावर होणा-या अन्यायाची जाणीव करून दिली असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ५१. ५२ टक्के आहे.
- ब] साक्षरता वर्गसि कौटुंबिक वातावरण तयार केल्याने निरक्षरांना साक्षरता वर्गसि येण्यास संकोच वाटेनासा झाला असे म्हणणारे शिक्षक ४८. २१ टक्के आहेत.
- क] शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देऊन शिक्षणामुळे अनुभव कसे वाढतात ते सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ७०. ५३ टक्के आहे.

- ड] आरोग्यविषयक माहिती, स्वच्छतेचे महत्त्व, परिसरासंबंधीची माहिती मिळणा-या सुविधा यांची माहिती निरक्षरांना सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३५.७१ टक्के आहे.
- इ] निरक्षरांच्या अनुभवाच्या आधारे, त्यांच्या दैनंदिन गरजांचा विचार करून शिकविले असे सांगणारे प्रतिसादक ३३ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण २९.४६ टक्के आहे.
- ई] गाणी, गोष्टी, नकला, ओव्या, कथाकथन यांवर निरक्षरांची होणारी फसवणूक सांगण्यात आली व मनोरंजनावर अज्ञानामुळे होणारा गोंधळ त्यांच्यासमोर सांगितला असे सांगणारे प्रतिसादक ६०.७१ टक्के आहेत.
- उ] विविध स्पर्धा घेणारे शिक्षक ७५.८९ टक्के आहेत.
- ऊ] "अक्षरगंध" भाग १ मधील गाणी घेऊन आनंददायी वातावरण तयार केले असे सांगणारे प्रतिसादक ७५ टक्के आहेत.
- २१] साक्षरता अभियान समितीकडून साहित्य वेळेवर उपलब्ध झाले असे सांगणारे प्रतिसादक ८१.२५ टक्के आहेत. साहित्य वेळेवर उपलब्ध झाले नाही असे सांगणारे १८.७५ टक्के प्रतिसादक आहेत. मुलाखतीमध्येही साहित्य वेळेवर मिळाले असे मुलाखतकारांनी सांगितले.
- २२] अध्यापनात शैक्षणिक साहित्याचा वापर - फॅनल बोर्ड वापरले असे सांगणारे प्रतिसादक ३३.९२ टक्के आहेत तर फॅनल बोर्डचा वापर न करणारे प्रतिसादक ६६.०७ टक्के आहेत. आकाशवाणीचा वापर करून घेतलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ६.२५ टक्के असून आकाशवाणीचा अध्यापनात वापर करून न घेतलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ९३.७५ टक्के आहे.

टेपरेकॉर्डरचा वापर केलेले शिक्षक १४.२८ टक्के आहेत तर टेपरेकॉर्डरचा वापर करून न घेणारे शिक्षक ८५.७१ टक्के आहेत. गणित संघाचा वापर केलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण २२.३२ टक्के आहे तर वापर न केलेले ७७.६८ टक्के शिक्षक आहेत. स्लाईड शो फक्त १.७८ टक्के शिक्षकांनीच वापरलेले आहे. कॅटरपिलर मुळाक्षरे वापरलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ४२.८५ टक्के आहे तर न वापरलेले शिक्षक ५७.१४ टक्के आहेत. दूरचित्रवाणीचा उपयोग करून घेतलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ६.२५ टक्के आहे. दूरचित्रवाणीचा उपयोग केला नाही असे सांगणारे प्रतिसादक ९३.७५ टक्के आहेत. अक्षर जुळवणी या शैक्षणिक साहित्याचा वापर केलेले प्रतिसादक ३८.३९ टक्के असून या साहित्याचा वापर न केलेले ६१.६१ प्रतिसादक आहेत. फलकाचा उपयोग केला असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण शंभर टक्के आहे. पाठ्यपुस्तकाचा वापर केला असे सांगणारे शंभर टक्के शिक्षक आहेत. तक्त्याचा वापर केलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ६४.२९ टक्के आहे तर तक्त्याचा वापर न केलेले ३५.७१ टक्के शिक्षक आहेत. तरंगचित्र या साहित्याचा वापर फक्त करणारे शिक्षक १३.३९ टक्के आहेत, तर ८६.६१ टक्के शिक्षकांनी तरंगचित्राचा वापर केलेला नाही. अक्षरपट्ट्या या शैक्षणिक साहित्याचा वापर केलेले ५४.४६ टक्के शिक्षक आहेत तर वापर न केलेले ४५.५४ टक्के शिक्षक आहेत. शब्दपट्ट्या वापरून अध्यापन केलेले शिक्षक ३५.७१ टक्के आहेत तर शब्दपट्ट्याचा वापर न केलेले ६४.२९ टक्के शिक्षक आहेत. नकाशाचा वापर करून घेतलेले ९.८२ टक्के शिक्षक आहेत आणि नकाशाचा वापर न करणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ९०.१९ टक्के आहे. अध्यापनात ठिकाणे दाखविण्यासाठी पृथ्वीचा गोल या साहित्याचा वापर केलेले १.७८ टक्के शिक्षक आहेत तर ९८.२१ टक्के शिक्षकांनी याचा वापर केलेला नाही. वृत्तपत्राचा वापर दैनंदिन बातम्या देण्यासाठी केला

असे म्हणणारे प्रतिसादक ५३.५७ टक्के आहेत तर ४६.४३ टक्के प्रतिसादकांनी वृत्तपत्राचा वापर केलेला नाही. भित्तीपत्रके लावणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ४२.८५ टक्के आहे तर भित्तीपत्रके न लावणा-यांचे प्रमाण ४६.४३ टक्के आहे.

ज्यावेळी संशोधिकेने वगचि निरीक्षण केले त्यावेळेस वर्गात अध्यापन करताना शैक्षणिक साहित्याचा वापर करताना निदर्शनास आले.

- २३] साक्षरता अभियानात शैक्षणिक साहित्याशिवाय नित्योपयोगी, सहज उपलब्ध होणा-या वस्तूंचा वापर करून अध्यापन केलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण २८.५७ टक्के आहे तर अशा साहित्याचा वापर करून न घेतलेले शिक्षक ७१.४३ टक्के आहेत.
- २४] शाळा / समाजमंदिर येथे बैठक व्यवस्थेची सोय आहे म्हणणारे शंभर टक्के प्रतिसादक आहेत. फ्लकाची सोय देखील शंभर टक्के आहे. दिवाबत्तीची सोय आहे म्हणणारे ८३.३३ टक्के प्रतिसादक आहेत तर दिवाबत्तीची सोय नाही म्हणणारे १६.६७ टक्के शिक्षक आहेत. पिण्याच्या पाण्याची सोय आहे असे सांगणारे प्रतिसादक ८३.३३ टक्के आहेत तर नाही म्हणणारे १६.६७ टक्के प्रतिसादक आहेत. साक्षरता वगचि ठिकाण देखील हवेशीर व भरपूर प्रकाश देणारे आहे असे सांगणारे प्रतिसादक ९१.६७ टक्के आहेत आणि अशी सोय नाही म्हणणारे ८.३३ टक्के प्रतिसादक आहेत. बाथरूमची सोय आहे असे सांगणारे प्रतिसादक ७३.३३ टक्के आहेत तर बाथरूमची सोय नाही म्हणणारे २६.६७ टक्के प्रतिसादक आहेत. क्रिडांगणाची सोय आहे म्हणणारे ६५ टक्के शिक्षक आहेत तर साक्षरता वर्गाच्या ठिकाणी क्रिडांगणाची सोय नाही म्हणणारे ३५ टक्के प्रतिसादक आहेत. निरीक्षणावस्वही ब-याचशा सोयी शाळा / समाजमंदिरात उपलब्ध होत्या हे निदर्शनास आले.

- २५] साक्षरता अभियानाचे साहित्य ठेवण्यासाठी लाकडी किंवा पत्रयष्टी पेटी मिळाली म्हणणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण १०.७१ टक्के आहे आणि साहित्य ठेवण्यासाठी प्र पेटी मिळाली नाही असे म्हणणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ८९.२९ टक्के आहे.
- २६] साक्षरता वर्गासाठी वेळ देताना शिक्षकांना सर्वसाधारणपणे खालील अडचणी आल्या -
- अ] वैयक्तिक कामातून वेळ द्यावा लागला असे सांगणारे प्रतिसादक ४५.५४ टक्के आहेत, अशी अडचण आली नाही म्हणणारे प्रतिसादक ५४.४६ टक्के आहेत.
- ब] शाळेपासून घर लांब अंतरावर असल्याने शाळा सुटल्यानंतर साक्षरता वर्ग घेऊन घरी जाण्यास वेळ होई असे म्हणणारे ३३.०४ टक्के शिक्षक आहेत तर अशा प्रकारची अडचण न आलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ६६.९६ टक्के आहे.
- क] स्वतःच्या मुलांच्या अभ्यासाकडे लक्ष देण्यास वेळ मिळत नसे असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ६९.६४ टक्के आहे तर अशी अडचण आली नाही म्हणणारे शिक्षकांचे प्रमाण ३०.३६ टक्के आहे.
- ड] मुलांचे आजारपण, रकादा कार्यक्रम, पाहुणे आले तर वर्गास जाणे अडचणीचे होई असे म्हणणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ६६.९६ टक्के आहे तर वरील अडचण न आलेले शिक्षकांचे प्रमाण ३३.०४ टक्के आहे.
- २७] शालेय कामकाज सांभाळून साक्षरता वर्ग चालवितांना शिक्षकांना खालील अडचणी आल्या -
- अ] दिवसभर शाळेत अध्यापनाचे कार्य करून साक्षरता वर्ग घेणे कंटाळवाणे वाटे असे म्हणणारे प्रतिसादक ७१.४३ टक्के आहेत तर अशा प्रकारचा

कंटाळा येत नसलेले २८.५७ टक्के प्रतिसादक आहेत.

ब] शालेय कार्यक्रमाच्या वेळेस साक्षरता वर्ग बंद ठेवावे लागले असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २८.५७ टक्के आहे. वर्ग बंद ठेवले नाहीत अशा शिक्षकांचे प्रमाण ७१.४३ टक्के आहे.

क] शाळा सुटल्यानंतर साक्षरता वर्गविर जाण्यास थोडा जरी उशीर झाला तरी प्रौढ वर्गास न बसता निघून जात असे सांगणारे प्रतिसादक ६१.६१ टक्के आहेत.

२८] साक्षरता कामाचा व्यावसायिक कामावर परिणाम झाला असे म्हणणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ४७.३२ टक्के आहे. साक्षरता कामाचा व्यावसायिक कामावर परिणाम होत नाही म्हणणारे ४८.२२ टक्के प्रतिसादक आहेत. साक्षरता कामाचा व्यावसायिक कामावर परिणाम होतो किंवा नाही यासंबंधी प्रतिक्रिया न दिलेले ४.४६ टक्के प्रतिसादक आहेत. साक्षरता अभ्यानासारखे काम शिक्षकांना देऊ नये असे मुलाखतीमध्ये सांगितले.

२९] साक्षरता कामाचा परिणाम व्यावसायिक कामावर झाल्याचे स्वल्प -

अ] वेळेचे नियोजन करताना अडचण आली, त्यात प्रामुख्याने प्रौढांच्या वेळेचा विचार करावा लागे.

ब] काही वेळेस तर विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीवर परिणाम झाला.

क] शाळा सुटल्यानंतर जादा तास घेण्यास वेळ मिळत नसे.

ड] संट्याकाळी वर्ग घेतल्याने शालेय लिखाणासाठी वेळ मिळत नसे त्यामुळे ते काही वेळा शाळेतच पूर्ण करावे लागले.

- इ] शिक्षकांवर प्रामुख्याने या अभियानाची जबाबदारी टाकल्याने अध्यापनाच्या पूर्वतयारीकरता, अर्वांतर वाचनास, शैक्षणिक साहित्य तयार करण्यास वेळ मिळेनासा झाला.
- ई] शिक्षकांमध्येसुद्धा स्त्री शिक्षकांचे प्रमाण जास्त असल्याने घर, मुले, शाळा, सामाजिक बंधने, वैयक्तिक अडीअडचणी या सर्व व्यापामुळे शिक्षक थकून जात त्याचाही परिणाम अध्यापनावर झाला.
- उ] शालेय कामकाजात कधी-कधी बदल करावा लागला.
- ऊ] याशिवाय प्राथमिक शिक्षकांवर याची प्रामुख्याने जबाबदारी टाकल्याने वर्गातील लहान मुलांकरिता पाहिले तेवढे लक्ष देण्यास वेळ अपुरा पडतो. लहान मुलांत मुळातच खेळण्याची प्रवृत्ती असते त्यामुळे त्यांना अभ्यासाची गोडी लावण्याकरिता, शिस्त लावण्यासाठी वारंवार एकच गोष्ट सांगायची लागते, तरच त्यांची तयारी होते, सरावाची जास्त आवश्यकता असते.

वार्ड प्रमुखांच्या मुलाखतीवरूनही हीच अडचण पुढे आली. वार्डप्रमुखांच्या मते ही कामे प्राथमिक शिक्षकांवर लादू नयेत.

- ३०] शालेय कामकाज, वैयक्तिक कामे सांभाळून नियमितपणे साक्षरता वर्ग चालविणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ५१.७९ टक्के आहे. शालेय कामकाज, वैयक्तिक कामे सांभाळून नियमित वर्ग चालविता येत नाहीत असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ४५.५४ टक्के आहे. याबाबत कोणताही प्रतिसाद न दिलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण २.६७ टक्के आहे.
- ३१] निरक्षर साक्षरता वर्गास पूर्णवेळ देऊ शकतात असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २५ टक्के आहे तर निरक्षर साक्षरता वर्गास पूर्ण वेळ देऊ शकत नाहीत असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ७५ टक्के आहे.

- ३२] निरक्षराच्या वैयक्तिक अडचणीमुळे वर्ग चालवितांना खालील अडचणी आल्या -
- अ] घरातील वडीलधा-याच्या विरोधामुळे वर्गास नियमित उपस्थित राहू शकत नव्हते असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ७०.५४ टक्के आहे तर अशी अडचण मिळाली नाही असे म्हणणारे २९.४६ टक्के शिक्षक आहेत.
- ब] प्रौढ लोकांच्या घरी गेल्यानंतर शिक्षकविलेला भाग परत घ्यायला नसत त्यामुळे तोच भाग पुन्हा पुन्हा घ्यावा लागतो असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ६०.७१ टक्के आहे. अशी अडचण आली नाही म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३९.२९ टक्के आहे.
- क] शिक्षण्यासंबंधीची अनास्था, आता या वयात शिक्षण काय करायचे ? ह्या भूमिकेमुळे अडचण निर्माण झाली असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ६४.२९ टक्के आहे. अशी अडचण आली नाही म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३५.७१ टक्के आहे.
- ३३] निरक्षरांच्या साक्षरता वर्गास उपस्थित राहण्यासंबंधीच्या अडचणीचा विचार केला असता खालील अडचणी दिसून आल्या -
- क] आर्थिक स्थिती हलाखीची असल्याने काम केल्याशिवाय गर्त्यंतर नसे त्यामुळे कधी कामावल्न येण्यास उशीर झाला तर वर्गास उपस्थित राहात नसत.
- ख] व्यसनी पतीच्या विरोधामुळे उपस्थित राहाता येत नसे.
- ग] सण, स्मारंभ, इतर कार्यक्रम या कारणामुळेही उपस्थितीवर परिणाम होतो.
- घ] निरक्षरांच्या सोयीनुसार वेळ दिला तरच वर्गास येत नाहीतर येत नसत.

- च] शेजारची येणार नसेल तर दुसरी पण वर्गति येत नसे.
- छ] अभ्यासक्रम समजला नाही, आम्हाला आता शिक्षता येत नाही असे म्हणून वर्गति येणे मध्येच बंद करत.
- ज] परीक्षा घेणार म्हटल्यावरही उपस्थिती कमी होई कारण "नापास" होणे ही गोष्ट लज्जास्पद वाटे, पास-नापास नाही असे सांगूनही त्यांचा विश्वास बसत नसे.
- झ] लहान मुलांच्या संशोधनाचा, आजारी लोकांच्या शुश्रूषा वगैरे मुळे उपस्थिती घटत असे तर काहीनी अशा कारणामुळे वर्गति येणे बंद केले.
- ट] सामाजिक बंधनामुळे काही निरक्षर वर्गति आले नाहीत.
- ठ] अज्ञान व गरीबी हे सर्वात महत्त्वाचे कारण आहे.
- ३४] निरक्षरांचे नियमित उपस्थिती पत्रक भरत होतो असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ९५.५४ टक्के आहे तर नियमित उपस्थिती भरत होते किंवा नव्हते यापैकी कोणताही प्रतिसाद न देणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ४.४६ टक्के आहे.
- ३५] प्रत्यक्ष साक्षरता वर्ग घेताना आलेल्या अडचणी -
- अ] निरक्षरांची अनियमित उपस्थितीची अडचण आली असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ७२.३२ टक्के आहे. अनियमित उपस्थितीची अडचण न भासणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २७.६८ टक्के आहे.
- ब] वर्गति अध्यापन करताना भाषिक समस्या निर्माण झालेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ४२.८६ टक्के आहे तर भाषिक समस्या निर्माण न झालेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ५७.१४ टक्के आहे.

- क] निरक्षर वेळेवर येत नसतील तेव्हा विद्यार्थ्यांना पाठवून बोलावून आणावे लागले असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ५२.६८ टक्के आहे तर अशी अडचण आली नाही असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ४७.३२ टक्के आहे.
- ड] निरक्षर स्त्रीया एक तासापेक्षा जास्त वेळ वर्गात थांबण्यास तयार नसत असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ८०.३६ टक्के आहे. अशा प्रकारची अडचण न येणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १९.६४ टक्के आहे.
- इ] काही वेळेस कार्यक्रमांमुळे शाळेत, समाजमंदिरात वर्ग घेताना अडचण आली म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २५.८९ टक्के आहे. साक्षरता वर्ग चालू असताना आलेल्या अडचणीचे निवारण केले असे मुलाखतकारांनी मुलाखतीत सांगितले.
- ३६] निरक्षर साक्षरता अभियानासंबंधी सर्वांयाने जागृत होते असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ४३.७५ टक्के आहे तर साक्षरता अभियानासंबंधी जागृत नव्हते असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ५०.८९ टक्के आहे. कोणताही प्रतिसाद न देणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ५.३६ टक्के आहे.
- ३७] नवसाक्षरांचे मूल्यमापन करण्याकरिता साक्षरता अभियान समितीकडून मिळालेल्या आपले शिक्षण भाग १, भाग २ मधील चाचणीवरून मूल्यमापन केलेल्या प्रतिसादकांचे प्रमाण शंभर टक्के आहे. शासनाकडून आलेल्या प्रश्नपत्रिका सोडवून त्याची नोंद संकलित पत्रकात करून दिलेली आहे. अखेरच्या टप्प्याचे मूल्यमापन आणखी व्हावयाचे आहे. निरीक्षणाच्या वेळी देखील संशोधिकेने निरक्षरांचे वाचन, लेखन, अंक ओळखण्यास सांगून थोडक्यात मूल्यमापन केलेले आहे.

- ३८] नवसाक्षराच्या मूल्यमापनाच्या नोंदी आपले शिक्षण या पुस्तकातील मागील पानावर केलेल्या आहेत. शासनाकडून आणखी श्रेष्ठच्या टप्प्याचे मूल्यमापनाचे काम व्हावयाचे आहे.
- ३९] साक्षरता अभियानात पहिल्या तीन विभागात काम केलेल्या ११२ प्रतिसादकानी १५ ते ३५ वयोगटातील ३१४० निरक्षरांची साक्षरता अभियानासाठी निवड केलेली होती, त्यापैकी १६९८ इतके प्रोट नवसाक्षर झाले हे प्राथमिक स्वस्माच्या मूल्यमापनावरून दिसून आलेले आहे. नवसाक्षरांचे शेरुडा प्रमाण ५४.०८ टक्के आहे.
- ४०] साक्षरता अभियानासंबंधी निरक्षरांची मते खालील प्रमाणे आहेत -
- १] साक्षर झाल्याने गरीबी जाईल काय ?
  - २] शिकल्यावर काही तोयी, सवलती देणार का ? नोकरी देणार का ?
  - ३] या वयात शिकून काय करणार ? शिकलेल्यानाच नोकरी नाही बेकार आहेत.
  - ४] काम केल्यावर पोट भरेल, शिकल्यावर काय पोट भरणार ?
  - ५] आम्हाला आता शिकवून काय करता, आमच्या मुलांबाळाना चांगल शिक्षवा.
  - ६] शिकावे वाटते पण काय करावे, काम करणे भाग पडते.
  - ७] सुस्थितीत राहणारे बरेच निरक्षर साक्षरतेबाबत उदासिन आहेत.
  - ८] ही एक चांगली योजना आहे, आम्हाला पूर्वी शाळेत पाठविले नाही आता आम्ही शिकणार.
  - ९] शिकल्यामुळे थोडे थोडे वाचता येऊ लागले, सही करता येते.
  - १०] शिकल्यामुळे आरोग्य, स्वच्छता व शिक्षणाचे महत्त्व कळू लागले.
  - ११] आता कोणाशीही बोलताना भिती वाटत नाही, कांही समजलं नाही तर समजणा-याला विचारतो.

- १२] वर्तमानपत्र वाचू लागल्यापासून कोठे काय चालले ते समजू लागले.
 १३] शिक्षून खूप मोठे व्हावे वाटते.
 १४] शिक्षायला येऊ लागल्यापासून खूप आनंदी आहे.
 १५] साक्षरता वर्गास येऊ लागल्यामुळे नवीन नवीन माहिती मिळू लागली आहे.

अशा प्रकारे काही जणांचा साक्षरतेबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन आहे तर काही जणांचा नकारात्मक दृष्टीकोन आहे. निरीक्षणाच्या वेळी देखील प्रौढांकडून बरीचशी अशीच उत्तरे मिळाली.

- ४१] साक्षरता अभियान कार्यासाठी निधी उपलब्ध झाला असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १४.२९ टक्के आहे तर निधी मिळाला नाही म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ८३.९३ टक्के आहे. कोणताही प्रतिसाद न देणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १.७८ टक्के आहे.
- ४२] साक्षरता अभियानात स्वयंसेवक म्हणून काम करणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ५०.०० टक्के आहे. निरीक्षक म्हणून काम केलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ३३.९३ टक्के आहे. वार्डप्रमुख म्हणून काम पाहणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १३.३९ टक्के आहे. तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून काम केलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ०२.६८ टक्के आहे.
- ४३] साक्षरता अभियान कालबद्ध असल्याने योग्य आहे असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ४७.३२ टक्के आहे. कालबद्ध असल्याने ती योग्य नाही म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ४०.१८ टक्के आहे तर प्रतिसाद न देणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १२.५० टक्के आहे. नवसाक्षरासाठी निरंतर साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविण्याची गरज आहे असे मुलाखतीत मुलाखतकारांनी सांगितले.

- ४४] साक्षरता कार्यात शासनाचा अंशतः सहभाग आहे असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ४२. ८६ टक्के आहे तर पूर्ण सहभाग आहे म्हणणारे ५५. ३६ टक्के शिक्षक आहेत. शासनाचा सहभाग नाही म्हणणारे १. ७८ टक्के शिक्षक आहेत.
- ४५] निरक्षरांना प्रोत्साहन म्हणून मानधन देण्याची गरज आहे असे सांगणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ६९. ६४ टक्के आहे तर मानधन देण्याची गरज नाही म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३०. ३६ टक्के आहे.

६. ३ शिफारशी (RECOMMENDATIONS)

संशोधनाच्या प्रश्नावली, मुलाखत आणि निरीक्षण या साधनांद्वारा प्राप्त केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करून संशोधनाच्या उद्दिष्टानुसार पुढील प्रमाणे शिफारशी करण्यात आलेल्या आहेत.

- १] साक्षरता अभियानात काम करणा-या कार्यकर्त्यांची आणि साक्षर होऊ इच्छिणा-या निरक्षरांची प्रेरणा वाढविण्यासाठी वातावरण निर्मिती फार महत्त्वाची आहे. त्यासाठी भित्तीपत्रक, फलक, हस्तपत्रक [हॅंडबिल्स] आणि वृत्तपत्र, आकाशवाणी, दूरदर्शन या माध्यमातून अभियानाला प्रसिध्दी द्यावी.
- २] क्लासिकांद्वारे अभियानाच्या उद्दिष्टांची आकर्षक मांडणी करून ती सर्वत्र सादर करावी.
- ३] साक्षरता अभियान ही लोकचळवळ व्हायला हवी त्यासाठी कामाचे विकेंद्रीकरण करणे महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी जिल्हा, तालुका आणि

गावपातळीवरही नागरिकांच्या समित्या गठित करून त्यात लोकमान्य अशा स्थानिक व्यक्ती केंद्रभागी ठेवून हे अभियान चालवले तरच ते सर्वापर्यंत पोहचणार आहे.

- ४] स्वयंप्रेरणेने काम करणा-या कार्यकर्त्यांची गरज असल्याने अशाच लोकांची निवड या अभियानाकरिता करावी.
- ५] स्वयंसेवकांचे प्रशिक्षण करण्यासाठी उत्तम प्रशिक्षकांची आवश्यकता असते. जाणीव जागृती लिहिण्या-वाचण्याची गरज लोकांना पटवून देणे, न कंटाळता साक्षरता वर्ग पूर्ण वेळ चालविणे ही सर्व कौशल्ये प्रशिक्षकांनी स्वयंसेवकामध्ये रुजवावी लागतात. त्यासाठी योग्य अशा तळमळीच्या प्रशिक्षकांची निवड करून स्वयंसेवकांना प्रशिक्षण द्यावे.
- ६] केवळ शासन हे संपूर्ण साक्षरता अभियान चालवायला पुरे पडत नाही. स्वयंसेवी संघटनांची मदत शासनाला आवश्यक असते. स्वयंसेवी संघटनांकडे आणि अन्य संस्थांकडे ज्या शक्ती उपलब्ध असतील त्या सर्वच एकत्रिकरण करून त्याच्यावर साक्षरता अभियानाची जबाबदारी सोपवावी.
- ७] या कामाला सतत निरीक्षण, नियंत्रण आणि प्रोत्साहन, मार्गदर्शनाची जरूरी आहे त्यासाठी यंत्रणा उभी करावी. या सोलापूर साक्षरता अभियानात ही दृष्टी दिसून आलेली आहे.
- ८] साक्षरता प्रसारासाठी जिल्हा हे परिमाण योग्य आहे. व्यवस्थापन प्रशासनाच्या दृष्टीने लोकसंख्या इत्यादी दृष्टीने जिल्हानुसार काय सोयीचं पडतं त्यामुळे नियंत्रण ठेवणे शक्य होते.

- ९] साक्षरता कार्यासाठी शिक्षक हे फार मोठे योगदान करू शकतात पण त्याचा परिणाम त्यांच्या कामावर कळत न कळत होतो म्हणून हे काम युवक युवती यांना द्यावे, त्यांच्याकडे विधायक कार्याची प्रचंड शक्ती आहे.
- १०] लोकप्रतिनिधींचा उपयोग करून घ्यावा, त्यांचा संबंध तळागाळापर्यंतच्या सर्वच समाजाशी असतो. आपल्या समा-व्याख्यानातून साक्षरता प्रसाराचे आवाहन जर लोकप्रतिनिधींनी केले तर लोक त्याला प्रतिसाद देऊन कामाला लागतील. आपल्या मतदार संघातील सधन लोकांना आवाहन करून साक्षरता कार्यासाठी निधीही ते ऋ उभा करू शकतील.
- ११] उद्योजकांची मोठी मदत होऊ शकेल म्हणून उद्योजकांना या कार्यात सामावून घ्यावे. साक्षरता फलक, साक्षरता प्रकाशने, प्रश्ने, विविध स्पर्धांसाठी बक्षीसे यासाठी लागणारे अर्थसंबंध उभे करण्यासाठी उद्योजकांची मोठी मदत होईल. आपल्या कारखान्याच्या परिसरातील साक्षरता वर्गानाही उद्योजक सहाय्य करू शकतील. आपले सर्व कामगार साक्षर होतील याची काळजी घेतील.
- १२] स्वयंसेवी संघटनाना काही गावे दत्तक देऊन ती पूर्ण साक्षर करण्याचे काम हाती घेऊन ती साक्षर करून घ्यावीत.
- १३] इतर योजनांशी साक्षरता प्रसाराचे काम जोडून ही अभियान राबविता येईल. कुटीरोद्योगात कामाला येणा-या महिलांचे कामाच्या वेळेला जोडूनच साक्षरतेचे वर्ग घेता येतील. अंगणवाडीतील बालकांच्या निरक्षर मातांना साक्षर करता येईल. ग्रामीण भागात आर्थिक सहाय्य करताना स्वाक्षरी करूनच पैसे घेता येतील अशी अट घालणे शक्य आहे.

- १४] लेखक, कलाकार, चर्चचित्रकार यांच्या अभिव्यक्तीचा उपयोग करून घेतला तर प्रभावी होते. त्याचा वापर जास्तीत जास्त व्हावा.
- १५] वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून ही मोहीम नेहमी लोकांपुढे राहिल आणि त्यात सहभागी होण्याची लोकांची प्रेरणा वाढती राहिल याची काळजी घ्यावी.
- १६] पंतप्रधानांनी सुचविल्याप्रमाणे बारावीनंतर सुट्टीत तसेच पदवीनंतर किमान तीन महिने विद्यार्थ्यांना या कार्यासाठी सहभागी करून घ्यावे.
- १७] शिक्षित महिलांना सहभागी करून घेऊन निरक्षर स्त्रियांना साक्षर करण्यासाठी उपयोग करून घ्यावा. स्त्री शिक्षण निरक्षरांचे प्रमाण पुष्कळ निरक्षरपेक्षा जास्त आहे. साक्षरता प्रसार कार्यक्रमाचा उपयोग स्त्रियांच्या उन्नती व विकासासाठी जास्तीत जास्त कसा होईल त्या दृष्टीने कार्यक्रमाची योजना करावी तर आपोआपच बालसंगोपनाचे प्रश्न, स्वच्छतेचा प्रश्न, मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न, बालकामगारांची समस्या, लोकसंख्या वाढीचा प्रश्न सहज सुटतील. त्यासाठी स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे.
- १८] कारखाने व विविध व्यवसायाच्या ठिकाणी अशिक्षित मजूर व कामगार यांच्यासाठी कामाच्या ठिकाणी साक्षरता प्रसार कार्य करण्याची सक्ती करावी व अंमलबजावणी होते की नाही याची पाहणी केली जावी त्यामुळे निरक्षरांच्या वर्गाला येणा-या अडचणी आपोआप दूर होतील.

- १९] या कार्यात शालेय शिक्षक, विद्यार्थी, युवक-युवती, माजी सैनिक इतर निवृत्त व्यक्ती, विकास कार्यात प्रत्यक्ष क्षेत्रीय काम करणारे सेवक, स्वयंसेवी समाज कार्यकर्ते याशिवाय निमशासकीय संस्था, नगरपालिका, जिल्हा परिषदा, पंचायती, राज्यसंस्था, युवक केंद्रे, कामगार संघटना, विद्यापीठे, सामाजिक कार्य करणा-या संस्था या सर्वांना यात सामावून घेतले तर इ.स. २००० सालापर्यंत संपूर्ण साक्षरता गाठू शकतो.
- २०] प्रौढ शिक्षणात केवळ साक्षरता हा घटक नसून त्याबरोबर प्रौढांना प्रचलित घडामोडीचे ज्ञान देणे व त्यांची कार्यकुशलता वाढविणे हे महत्त्वाचे आहे.
- २१] जास्तीत जास्त जनसंपर्क माध्यमाचा या कार्यक्रमासाठी वापर करून घ्यावा.
- २२] साक्षरता अभियानात कार्य करणा-यांना पुरेसे प्रशिक्षण द्यावे. अभियानासाठी कालावधी निश्चित केल्याने निरक्षरात ते कितपत रुजले, कितपत टिकले याचा पाठपुरावा करण्यासाठी वेळ अपुरा पडतो व हे पाहण्यासाठी पुरेसे कार्यक्रम नाहीत तरी अशा कार्यक्रमाचा समावेश करावा. प्रौढ शिक्षणाला सहाय्यभूत असा बहुमुखी कार्यक्रम तयार करावा.
- २३] प्रौढ वर्ग घेणा-यांना काही मानधन द्यावे. निरक्षरानाही साक्षर झाल्यानंतर प्रोत्साहनपर काही सोयी, सवलती जाहीर कराव्यात तर त्याच्या प्रलोभनामुळे देखील निरक्षर साक्षर होण्याचा प्रयत्न करतील.

- २४] सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट अजूनही पूर्ण झाले नाही. वास्तविक निरक्षरता निर्मूलनासाठी सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण आणि प्रौढ शिक्षण या दोन्हींनी बरोबरीने कार्य करावयास पाहिजे, म्हणजे त्यांच्या परस्परावलंबी कायनि निरक्षरता निर्मूलन लवकर होईल.
- २५] साक्षरता वगळी ठिकाण सर्व सोयींनी युक्त असावे तरच निरक्षरांना शिक्षण्यास आनंद वाटेल. नाहीतर दिवसभरांचे श्रमाने ते थकलेले असतात त्यामुळे नवीन काही शिक्षण्याचा उत्साह नसतो त्यामुळे वातावरण आल्हादकारक व आनंदी असावे असाच ठिकाणी वगळी सोय करावी.
- २६] साक्षरता अभियानासाठी लागणारे सर्व साहित्य वेळेवर त्या त्या केंद्रावर पाठवावे व त्या ठिकाणी ते ठेवण्याची सुविधा उपलब्ध करून द्यावी. निरक्षरांना या १५ ते ३५ वयोगटात शिक्षणे लाजिरवाणे वाटत असल्याने ते साहित्य घरी नेण्यास व आणण्यास नको म्हणतात म्हणून वर्ग सुरुल्यानंतर साहित्य ठेवण्याकरिता सोय समितीने सर्व ठिकाणी करावी.
- २७] प्राथमिक शिक्षकांवर प्रामुख्याने या कामाची जबाबदारी न सोपवता समाजातील प्रत्येक सुशिक्षित घटकाची यात गोवणूक करावी त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाची हेबसांड होणार नाही. नाहीतर प्राथमिक शिक्षक या कार्यात गुंतवल्यास वर्गातील विद्यार्थी मागे पडण्याची शक्यता आहे. याशिवाय उपस्थितीवर परिणाम होतो. काही ठिकाणी गळतीचे प्रमाण वाढते म्हणून प्राथमिक वयातील मुलांकडे

वैयक्तिक लक्ष देण्याची फार मोठी जबाबदारी या शिक्षकांवर असल्याने या कार्याचा सर्वच भार त्यांच्यावर न घालता त्यांच्यावर कांही प्रमाणात जबाबदारी टाकावी.

- २८] शालेय वर्गाची जबाबदारी, साक्षरता वर्गाची जबाबदारी, शिक्षकांची स्वतःची वैयक्तिक जबाबदारी या सर्वांमुळे त्यांच्यावर ताण पडतो, मानसिक स्वास्थ्य बिघडण्याची शक्यता निर्माण होते त्याचा परिणाम शालेय अध्यापनावर होतो.
- २९] निरक्षरांच्या आर्थिक समस्यांमुळे ते साक्षरता अभियानात फारसे उत्साहाने सहभागी होत नाहीत म्हणून त्यांच्या अडचणी निवारण्याचा प्रयत्न शासनाने करावा.
- ३०] साक्षरता अभियानाचा मुख्य उद्देश लिहायला, वाचायला येणे, सही करता येणे एवढाच नाही तर याहीपेक्षा व्यापक अर्थ निरक्षरांना समजला पाहिजे. ज्ञानाचा प्रत्यक्ष दैनंदिन जीवनात कितपत वापर केला जातो हे समजले पाहिजे. याशिवाय जाणीव, जागृती व कार्यात्मकता अशा महत्त्वपूर्ण उद्दिष्टांचा त्यात समावेश व्हावा.
- ३१] अशिक्षित, अडाणी निरक्षरांना त्यांच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घेऊन दैनंदिन जीवनात कशी फसवणूक केली जाते हे या अभियानातून समजावून दिले पाहिजे.
- ३२] साक्षरतेचे फायदे आधी निरक्षरांना पटवून देणे महत्त्वाचे आहे. स्वाभिमान, व्यक्तिगत प्रतिष्ठा, सामाजिक न्याय मिळविण्यासाठी साक्षरता आवश्यक आहे हे त्यांना समजले पाहिजे.

ज्ञान संपादन करणे हा मूलभूत अधिकार असून तो आपण मिळविला पाहिजे असे निरक्षरांना मनापासून वाटले पाहिजे व त्याची ही निरक्षरता नाहीती करण्याची तळमळ समाजातील प्रत्येक सुशिक्षितात निर्माण झाली तरच शंभर टक्के साक्षरतेचे उद्दिष्ट पूर्ण होणार आहे.

केरळच्या अनर्कुलम् जिल्हयाचे स्वयंस्फूर्तीने केलेले काम आपल्या डोळ्यासमोर आहेच. प्रत्येक गांव व शहरात अशा प्रकारे साक्षरता प्रसाराचे कार्य केल्यास इ.स. २००० पर्यन्त उद्दिष्ट गाठणे शक्य होईल कारण जसे अन्नाअभावी कुपोषणाने राष्ट्राची हानी होते तसेच बौद्धिक कुपोषण फार मोठ्या प्रमाणात अडसर ठरते. रशियन शास्त्रज्ञ स्टुमिलिन यांच्या संशोधनातून हे सिद्ध झाले आहे की किमान प्राथमिक शिक्षण दिल्यास देशाच्या उत्पादनात किमान ३० टक्के वाढ होऊ शकते. शिक्षणातील गुंतवणूक ही केव्हाही फायदेशीर ठरते. त्यामुळे उत्पन्नात वाढ होते असे नाही तर अज्ञानामुळे होणा-या अनेक तोट्यांपासून समाज मुक्त होईल यासाठी प्रौढ शिक्षणाच्या कार्यक्रमाला गती दिली पाहिजे.

- ३३] निरंतर शिक्षणाची तरतूद केली पाहिजे व त्याचा पाठपुरावा करावा.
- ३४] नवसाक्षरांची साक्षरता टिकून राहण्यासाठी विविध स्पर्धा आयोजित कराव्यात.
- ३५] शिक्षकांवर जरी साक्षरता अभियानाचा भार टाकला असला तरी पूर्ण जबाबदारी टाकू नये. त्यामुळे त्यांना अर्वांतर वाचनास वेळ मिळत नाही, अध्ययन घटकांनुसार शैक्षणिक साहित्य तयार करण्यास वेळ मिळत नाही.

अशा अनेक व्यावसायिक अडचणी व वैयक्तिक अडचणी शिक्षकांना काम करतांना आलेल्या आहेत तरी त्या अडचणी त्यांना साक्षरता अभियानात काम करताना येणार नाहीत याची अभियान समितीने दक्षता घ्यावी.

६.४ पुढील संशोधनार्थ शिफारशी

- १] सोलापूर शहरातील २ ते १४ वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या गळतीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- २] सोलापूर शहरातील "बालगुन्हेगार" मुलांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- ३] आदिवासी भागातील निरक्षरतेच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- ४] सोलापूर जिल्ह्यातील साक्षरता अभियानाचे मूल्यमापन करणे.
- ५] सोलापूर जिल्ह्यात नवसाक्षरांसाठी तयार केलेल्या साक्षरोत्तर कार्यक्रमाचे मूल्यमापन करणे.